

wyjaśnienia gramatyczne, 14 w. od dołu, jest *ñmo=*, powinno być *ñmo=*), 9 (s. 47, tekst, 2 w. od góry, jest *ñenpsychē* powinno być *ñtenpsychē*), 11 (s. 58, ćwiczenia, 4 w. od góry, jest *tōn*, powinno być *pōn*), 16 (s. 82, wyjaśnienia gramatyczne, 7 w. od góry: jest *netme ete ñsenaamahte ñmou an* – wioski, które zajmą, powinno być *netme ete ñsenaamahte ñmoou an* – wioski, których nie zajmą) i 21 (s. 101, ćwiczenia, 1 w. od dołu: jest *szope*, powinno być *szope*; s. 102 leksemy, 4 w. od góry: znaczenie słowa *alektor* – kogut, zostało podane po *aparna*), dlatego też szkoda, że Redakcja nie zaopatrzyła książki w errate.

Anna Z. Zmorzanka – Lublin

Barbara FILARSKA, *Archeologia chrześcijańska zachodniej części Imperium Rzymskiego*, Warszawa 1999, Wydawnictwo ATK, ss. 212 + 16 kolorowych plansz.

Z wielką radością powitać należy długo oczekiwany, opublikowany w Wydawnictwie ATK, nowy polski podręcznik do archeologii chrześcijańskiej autorstwa prof. dra hab. Barbary Filarskiej: *Archeologia chrześcijańska zachodniej części Imperium Rzymskiego*. Analogiczne polskie dzieło ukazało się ponad 100 lat temu, kiedy to w 1890 r. uczeń G.B. Rossiego, a potem biskup i profesor Uniwersytetu Lwowskiego ks. Józef Bilczewski opublikował w Krakowie swoją *Archeologię chrześcijańską wobec historii, Kościoła i dogmatu*. W minionym stuleciu pojawiło się w języku polskim zaledwie dwie tego typu publikacje: w 1982 r. *U źródeł chrześcijaństwa. Archeologia* w opracowaniu profesora ATK ks. Franciszka Stopniaka, będąca jednak tylko spolszczoną przeróbką klasycznego, wielokrotnie wznawianego, włoskiego podręcznika *Archeologia cristiana. Nozioni generali dalle origini alla fine del sec. VI* (wyd. 2, Edipuglia 1980) P. Testiniego, a w r. 1994 wydana przez PWN *Archeologia chrześcijańska* F.W. Deichmanna, będąca jednak znów tylko przekładem niemieckiego podręcznika *Einführung in die christliche Archäologie* (Darmstadt 1983), dokonanym (z bardzo skąpo uwzględnioną bibliografią polską) przez profesora Uniwersytetu Warszawskiego dra hab. E. Jastrzębowską. Autorka omawianej obecnie pozycji, długoletni kierownik Katedry Sztuki Starożytnej (1969-1992) i Międzywydziałowego Zakładu Badań nad Antykiem Chrześcijańskim (1969-1992) KUL, a także wykładowca i kierownik Katedry Archeologii Chrześcijańskiego Zachodu (1983-1989) ATK, znana w Polsce z wielu publikacji na temat archeologii i sztuki wczesnochrześcijańskiej, zwłaszcza podręczników: *Początki architektury chrześcijańskiej* (Lublin 1983) i *Początki sztuki chrześcijańskiej* (Lublin 1986), wypełnia przez tę publikację, mimo przejścia na emeryturę i nie najlepszego zdrowia, złożoną przed laty zarządowi Polskiej Sekcji Patrystycznej obietnicę, iż napisze w przyszłości przynajmniej elementarny podręcznik do archeo-

logii chrześcijańskiej dla Wyższych Seminariów Duchownych, w których ta dyscyplina jest niekiedy wykładana w kilku lub kilkunastu lekcjach jako uzupełnienie historii Kościoła i sztuki kościelnej oraz patrologii.

Zawartość książki ujęta jest w 13 wykładów, stanowiących zamkniętą w sobie całość w zakresie przedstawianej problematyki, które znów podzielone są na dwie zasadnicze części: w pierwszej (wykłady 1-9), opartej głównie na zabytkach Rzymu, omówione są „podstawowe dziedziny archeologii chrześcijańskiej w układzie chronologicznym”; w drugiej zaś (wykłady 10-13) „zadaniem wiodącym jest uwidocznienie najważniejszych budowli i postaci związanych z chrystianizacją Italii, Galii i Hiszpanii”. We wprowadzeniu Autorka zaznacza, że w swej książce stara się omówić „w ogólnych zarysach zagadnienia najważniejsze i najbardziej charakterystyczne dla epoki wczesnochrześcijańskiej”, próbując w tym „uwidocznic dwie linie wiodące: 1) etapy rozwoju omawianych dziedzin archeologii (katakumb, budowli cmentarnych, kościołów miejskich, malarstwa grobowego, reliefów sarkofagowych, mozaik absydalnych) oraz procesu chrystianizacji prowincji, 2) podłoże duchowe form materialnych, jakim jest chrześcijańska wiara w zmartwychwstanie i życie wieczne, inspirująca na przykład kult męczenników (wyrażający się m.in. w przeobrażeniu sali, będącej miejscem zebrań liturgicznych, kościół – dom Boży, przez sakralizację ołtarza, w którym umieszczono relikwie), oraz cała Dobra Nowina o zbawieniu, stanowiąca główne źródło inspiracji formującej się ikonografii” (s. 7). Wszystkie te zagadnienia są omówione na wybranych, najlepiej zachowanych przykładach, bez poruszania kwestii dyskusyjnych. Do tak przedstawionej treści (ss. 9-190) dołączone są na końcu: wykaz skrótów (ss. 191-192), zestawienie źródeł (ss. 193-194), bibliografia polska w opracowaniu T. Gołgowskiego (ss. 195-199), spis rycin (ss. 200-203), spis kolorowych plansz (s. 204) oraz indeks (ss. 205-211).

Jeśli chodzi o szczegółową zawartość książki, to w części I zatytułowanej: *Podstawowe dziedziny archeologii chrześcijańskiej* (ss. 9-121) znajdują się następujące wykłady: 1. *Pierwsze ślady chrześcijan w Rzymie – poł. II-III w.* (Naziemna nekropolia watykańska *ad circum*, Najwcześniejsze założenia katakumbowe); 2. *Chrześcijańska sztuka sepulkralna* (Stosunek pisarzy chrześcijańskich do sztuki, Malarstwo grobowe, Reliefy sarkofagowe); 3. *Cmentarne początki kultu męczenników – III w.* (Zwyczaje związane z pamięcią o zmarłych – problem „refrigerium”, *Triclia* Apostołów przy *Via Appia*, Pochówek męczenników w katakumbach Rzymu w II wieku); 4. *Rzymskie bazyliki memorialne – IV w.* (Bazyliki „ad corpus”, Bazyliki eksedralne); 5. *Pierwsze kościoły i bazyliki – poł. III-IV w.* (*Domus ecclesiae*, Sale liturgiczne, Kościoły miejskie na terenie Rzymu, Cesarskie budowle bazylikalne – Lateran); 6. *Katakumby rzymskie i ich dekoracja – IV w.* (Rozwój kultu męczenników w okresie pontyfikatu Damazego, Malarstwo katakumbowe); 7. *Ikonografia sarkofagów chrześcijańskich (IV w.)*; 8. *Mozaiki i inne dekoracje kościołów Rzymu – IV i V w.* (Bazylika na Watykanie, Kościół św. Pudencjanny, Bazylika św. Sabiny, Bazylika S. Maria

Maggiore, Bazylika św. Pawła za Murami, Bazylika na Lateranie, Kościół świętych Kosmy i Damiana); 9. *Wczesnochrześcijańska sztuka zdobnicza – IV i V w.* (Dyptychy, Relikwiarze, Posążki, Przedmioty użytkowe).

W II zaś części pt. *Kościół miejskie i cmentarze w Italii, Galii i Hiszpanii* (ss. 122-190) mieszczą się następujące wykłady: 10. *Główne ośrodki biskupie Italii w poł. IV-V w.* (Akwileja, Mediolan, Rawenna, Neapol, Cimitile k. Noli, Fundi); 11. *Chryścianizacja Galii rzymskiej – IV w.* (Trewir – prowincja Belgica I, Kolonia – prowincja Germania II, Poitiers – prowincja Akwitania II, Tours – prowincja Lugdunensis III, Rouen – prowincja Lugdunensis II); 12. *Kościół Galii przedmerowińskiej – V i połowa VI w.* (Rejon rzymski, Rejon burgundzki, Rejon wizygocki, Galia Franków); 13. *Kościół w diecezji Hispania – IV i V w.* (Bazyliki dwuabsydowe, Inne kościoły wczesnochrześcijańskie, Sztuka chrześcijańska).

Celowo tak szczegółowo przedstawiliśmy zawartość omawianej książki, by ukazać, że wiadomości w niej zawarte nie tylko mogą uzupełnić wykłady z historii Kościoła starożytnego, sztuki kościelnej i patrologii, ale ona sama może być doskonałym przewodnikiem dla badacza antyku chrześcijańskiego zwiedzającego Rzym, Italię, Francję i Hiszpanię. Do każdego wymienionego wykładu dołączona jest podstawowa najnowsza bibliografia (6-8 pozycji), w której znajdują się również publikacje polskie. Wyjątkowo cenna jest tu opracowana przez dra T. Gołgowskiego dołączona na końcu polskojęzyczna bibliografia archeologii chrześcijańskiej, nie tylko ukazująca po raz pierwszy całościowo polski powojenny wkład w poznanie tej dyscypliny, ale również zachęcająca nie znających często języków obcych studentów i czytelników do zainteresowania się tą dziedziną. We wszystkich wyżej wymienionych wykładach uderza wyjątkowo duża ilość zdjęć, szkiców i schematów (jest ich łącznie 142), uzupełnionych na końcu wybranymi kolorowymi planszami (16), które razem ułatwiają zrozumienie i zachęcają do lektury. Książka pięknie wydana, z kolorowym mozaikowym przedstawieniem na granatowym tle biskupa Wiktora na naczelnej okładce, napisana jasnym i łatwym językiem, z dużą ilością ułatwiających zrozumienie treści rycin, zachęca do samodzielnej lektury i studium; nie ma ona jednak aspiracji, by być ściśle naukowym, akademickim podręcznikiem, uwzględniającym najnowsze odkrycia archeologiczne i ich najnowsze interpretacje, ale zgodnie z zamierzeniem Autorki ma ona dostarczyć podstawowych wiadomości z archeologii chrześcijańskiej, ma być pomocą przede wszystkim dla studiujących teologię „kleryków Seminariów Duchownych jako uzupełnienie wykładów z historii Kościoła i patrologii”. Za ten piękny „elementarz” i przewodnik, wprowadzający do skarbcza kultury materialnej wczesnego chrześcijaństwa, wszyscy polscy patrologowie i badacze antyku chrześcijańskiego serdecznie Pani Profesor dziękujemy.